

ELŐSZÓ

avagy mit tanulhatnánk öt nagy fizikustól?

Aligha van értelmetlenebb műfaj az előszónál. Hiszen a rossz könyvön a legjobb előszó sem segít, a jó könyvre meg, egyszerre jelenvén meg vele, nem hívhatja fel a figyelmet. Pedig Staar Gyula könyvére érdemes lenne fölfigyelni, még ebben a mai tarka-barka (nyomtatott és elektronikus) sajtózagyban is, sőt éppen ma leginkább. És éppen ma tán nem elsősorban Staar Gyula riporteri-szerkesztői képességei miatt (a jó interjú mindig szerkesztői munka is); ezt a kivételes szakmai tudást kellően demonstrálta már az előző, csekély példányszámban megjelentetett és persze rég elfogyott kötete, *A megélt matematika*. Staar Gyula különben is rég túl van már azon, hogy előszóban, fülszövegben vagy recenzióban kellene dicsérni tehetségét és teljesítményét: a szakmai tudás egy bizonyos szintjén túl a dicséret egyenesen bántó lehet, az elismeréshez elegendő egyetlen kollegiális kézszorítás. Ritkaságából – egyre nagyobb ritkaságából – következtetve úgy látszik ez utóbbi a nehezebb: pedig a töretlen és lelkes munkához múlthatlanul szükséges – hangozzék „versenyre”-hangolt világunkban mégoly elavultan – az együttérzésnek ez a jókedvű és önzetlen gesztusa. Tekintse az Olvasó – ha még van, ha nem züllött még végleg az annyit emlegetett „nagyéreművé” – ilyen kézszorításnak ezt a néhány sort.

Staar Gyula első tudós-interjúi olvastán rögtön láttam, hogy alig egy-két ember tudja nálunk ilyen jól művelni ezt a műfajt. Ma már tudom, hogy egyetlenegy emelkedik ki (az egyébként igen színvonalas) mezőnyből toronymagosan. Ezzel a könyvével azonban Staar Gyula még önnön magát is felülmúlta. Ez nem dicséret: nem ő tehet róla. Hanem a kor, a mi szerencsétlen korunk. A könyv ugyanis örvendetesen kilóg a korból, egyáltalán nem „kor-szerű”. De nem szakmai kvalitásai miatt nem az. Az öt fizikus-portré így együtt merőben máshová helyezi el Magyarországot a közelmúlt s a ma szellemi térképén, mint napjaink ideológusai, politológusai, közgazdászai, magabiztos augurjai. Ez a kötet nagy és örvendetes tanulsága, vigasztaló ereje.

Az Olvasó (az alig leplezett megvetéssel általában „csöndesként” elparentált „többség”) különben mintha ráértett volna erre, amikor sok évvel ezelőtt megjelent a *Természet Világában* a Gyarmati Istvánnal készült beszélgetés. A lapot pillanatok alatt szétkapdosták, xerox-másolatokban keringett az interjú szerte az országban, és még tán a Posta is felbontotta a szokás szerint eleve „remittendára” szánt csomagokat. Mi fogta meg az írásban az embereket? Nem valószínű, hogy az irreverzibilis termodinamika nagy és meglepően hatékony variációs elveinek az előadása, ha mégoly ragyogóan, szenvedélyesen és a lehetőségekhez képest szemléletesen magyarázta is el felfedezőjük. Ezt, valljuk be, valószínűleg még a fizikusok, a szakmabéliek többsége se értette meg maradéktalanul, nemhogy a kívülállók. De megértették – legalábbis az utóbbiak – a fölfedezés nagyságát és a professzor makacs küzdelmét fölismerése elismertetéséért, megértették a tárgyra összpontosító szép szenvedélyét, méltányolták, hogy nem kap rögtön a megtisztelő és csábos nyugati ajánlatokon, megértették, hogy válhat valaki sok kín árán és nem kevés szerencsével, itthon is világhírűvé. Megértették, és ez valahogy megnövelte az önbizalmukat: meglehet megint merték magukat magyarként Nyugattal egyenértékűnek tekinteni, túltekinthettek egy percre a „miért beteg a magyar foci?” típusú honfiúi és honleányi sirámokon. Helyre billent az önérzetük, és fölszabadultan kacaghattak a nagy professzor metsző iróniáján, ahogy kifigurázta nemcsak a magát mindenhatónak képzelő ám valójában már régóta zárójelbe tett (de azért félelmetes) Pártot (ez volt az igazi „közmegegyezés”), hanem ahogyan fittyet hányt a nagyképű tudósokra és pártcsinálta akadémikusokra, sőt helyre tette egyetlen mondattal még a népszerű táncdalénekesnő-írót is, a maga (akkor még csak) egymilliójával. Azaz nem egészen pontos ez így, mert nem annyira a Pártról, az Akadémikusokról és a Táncdalénekes-írónőről beszélt a professzor, mint inkább azokról a körülményekről, azokról az egyéni és kollektív gyöngeségekről és hibákról, amelyek lehetővé tették ezeknek a torz képződményeknek az eluralkodását fölöttünk. Ki merete mondani, kimondhatta és ki tudta mondani, hogy meztelen a király, s mi akkor már fölismerhettük, hogy egyenesen nevetséges dicsérni nemlétező ruháját, a „létező szocializmust”. Azt hiszem, elsősorban ez a „meztelen a király” effektus volt a Gyarmati-interjú titka. A riportertitka pedig ember és pillanat jószemű összehozása volt, ebből a remekül megszerkesztett összjátékból szikrázott fel az Igazság, John Rawls pontos értelmében értve a szót. Ma újraolvasva az interjút, nem érezzük már olyan elemien, olyan felszabadítóan az erejét; ma már sajnos megismételhetetlen a varázslat, és tán nem elsősorban a „Pártállam” végleges megszűnte miatt (vagy legalábbis semmiképpen sem ez a sajnos). Tán inkább azért megismételhetetlen, mert a mai új királyok büszkén vállalják „meztelenségüket”; a „meztelenség” maga respektábilis, igen jól jövedelmező „vállalkozás” lett. Kiabálhat ma már a professzor-libapásztor.

Mutat azonban a két korszak összevetése valami mást is. Éspedig azt, hogy az a bizonyos „negyven év” nem intézhető el mai menő politikusaink megvető szájbiggyesztesével, mindenfelé a régi rendszer „túlélését” szimatoló „új” éberségével. Ez az ország soha nem volt tartósan és teljesen, fejétől-farkáig a „létező szocializmus” ma lefestett pokoli világa. Az ország nagyobbik fele megtanulta lassanként kijátszani, egyenesen semmibevenni a vezetőket, a hatalmat. Még ott is, ahová leginkább igyekezett behatolni a pártállami ideológia és általában nem is sikertelenül, még a pedagógia és a közoktatás bugyraiban is megőrződtek a tisztesség és az értelem szigetei, hála elsősorban jó néhány tanárnak, másodsorban néhány emberségét megőrző kisebb-nagyobb „ördögnek” vagy Németh László fogalmával és szavával „Mircse Zoltán”-nak. A maga üdeségében és vidámságában egyedülálló Vermes-interjú ragyogóan példázza ezt. Valósággal egy lutheránus Abel kerületi itt szemünk láttára a magyar történelem ügyeletes csapdáit, furfangosan és magabiztosan; egy otthon-teremtő ember, aki magának, másoknak és a tudománynak úgy teremt egyszerre otthont, hogy attól ott és akkor egyszerre kiragyo a nap, még akkor is vagy tán egyenesen akkor a leglátványosabban, ha a kísérlet közben történetesen felrobban a terem. Mert lehet akármekkora a durranás, láng, füst, a védőüveg a diákok felé tökéletesen ép marad. „Hétköznapiok és csodák” – jut önkéntelenül az ember eszébe Szerb Antal felejthetetlen könyvcíme, amint Staar Gyula lépésről-lépésre, szó szerint kihúzgálja Muki bácsiból hosszú tanári munkálkodásának és mesterkedésének a részleteit, elmondja, mikor már végleg nem bírja vele magával elmondani, meglepő eredményeit. Mert Muki bácsi ritka makacs ember: az eredményekben hajlamos elbagatellizálni a maga részét, s hangsúlyozni a másokét. Lehet különben, hogy furfang ez is, hisz annál szembeűnőbb, miként pezsdül meg, miként éled meg, sőt – láss csodát! – miként jobbul meg körülötte ott helyben a világ. Igen, megjobbulnak és megokosodnak körülötte nemcsak a diákok, de a zord rendőrök is, olykor a párttitkárok is, sőt még a tanügyi szakteknitelyek is, bár ez utóbbiakban tán nem egészen volt biztos maga Muki bácsi se. Mítől jobbulnak meg? Egyszerű ez: Muki bácsi a hétköznapi csodák kimeríthetetlen forrása volt. A maga nemében persze egyetlen és megismételhetetlen; de önmagában az, hogy ő egyáltalában lehetséges volt, mutatja vissza- és tán előremenőleg, hogy azért itt általában mégsem teljesen reménytelen az élet. Mert az élet meglehet ott és akkor válik végzetesen reménytelenné, ahol és amikor megszűnnek a hétköznapi csodák. „Oly korban”, mint a háború iszonyú tragédiája volt, mikor „az ország megvadult s egy rémes végzetten / vigyorgott vértől és mocsoktól részegen.”

„Olyan időben és olyan helyen nőttem fel – vallja Balázs Nándor –, amikor és ahol az ember szabad választási lehetősége a minimumra csökkent. A véletlenek, a vakszerencse kiszolgáltatottjai lettünk.” Találón választotta az interjú címéül Staar Gyula: „Óriásokhoz sodorta a sors”. Persze a sodrásban

meg is kell tudni állni, s óriások mellett kikötni másként, mint óriásként aligha lehet, ez is kiderül az interjúból. Ilyen tömören és ilyen érthetően Einsteintől és Schrödingertől Szilárdon és Wigneren keresztül Diracig aligha találhatjuk meg másutt a modern fizika nagy megalkotóinak a jellemzését. És a tömör jellemzés teli máshonnét nem ismert, új vonásokkal. Mennyire ismeretlen és milyen meghatóan emberi portré kerekedik ki például – kivált ha kiegészítjük a Bay Zoltán által mondottakkal – Neumann Jánosról; pedig róla aztán igazán sokat és lényegeset írtak; azt hihette az ember, hogy leírtak már minden lényegeset. És íme Balázs Nándor és Bay Zoltán felmutat és még közelebb hoz hozzánk egy másik Neumann Jánost, aki azonos ugyan a máshonnét már jól ismert páratlan géniusszal, de mintha egy kicsit még több lenne nála – egy „Neumann Jancsival”: egy minden iránt érdeklődő, kedves, melegszívű, csintalan, vidám s végül kicsit tán „sznob”, egy kicsit tán félszeg „pesti sráccal”. És ugyanilyen közel tudja hozni Balázs Pólyát vagy Wigner Jenőt. S igazi elméleti fizikusként nem áll meg külön-külön jellemzésüknél. Izgatja a kérdés, „mi a közös ezekben a nagyságokban, Neumannban, Wignerben, Pólyában, Fejérben, Rieszben... Van valami mindőjükben közös? Rádöbentem, igen, van, de az annyira szem előtt álló, annyira triviális tény, hogy azért nem gondoltam, nem gondoltak rá mások sem. Igen, a nyelv, az anyanyelv, mely mindannyiunk ifjúkorának éltető, tudatformáló rendszere volt, sajátosan magyar stílusúvá alakította gondolkozásunkat, talán ebben rejtőzik a probléma gyökere.” A hallatlanul érdekes részletek a nyelvészekre tartoznak, eddig is felfigyelhetek volna rá, az interjú rég megjelent a *Valóságban* (még a Kőrösi-féle régi, igazi *Valóságban*), majd átvette a *Látóhatár* is. Itt most csak a szemléletre és a magatartásra szeretnénk figyelmeztetni; különféle nemzeti önmeghatározások és önépítések nagy divatja idején nem ártana elgondolkozni, mit jelent egy világot látott fizikusnak, óriások-barátja-maga-is-óriásnak „Közép-Európa térképén az a kis folt, amit Magyarországnak neveznek?” Tessék a választ elolvasni Staar Gyula kérdésére a 154. oldalon!

A másik nagy emigráns az öt fizikus közül, Bay Zoltán egészen más generáció és merőben másfajta egyéniség. Nemrégiben jelent meg izgalmas önéletrajzi könyve Püskinéél, ő így talán ismertebb idehaza. De az interjú gazdagítja a képet, s másik arcot, más kontextusokban mutat. Staar Gyula jól választott kérdéseivel mindjárt az interjú elején összekapcsolja a hírneves tudóst, aki a világűr ember számára megnyíló lehetőségeit latolgatja, a gyulavári tiszteletes kisfiával, aki megigézetten nézi, miként húz el a Hold az égbolton a templom tornya megett. „Nézőpontomból a Hold és a templom tornya oly közel lévőnek tűnt, hogy motoszkálni kezdett bennem a kérdés: mi lenne, ha felmásznék a torony tetejére, jól kinyújtanám a karom, elérném-e, megtapogathatnám-e a Holdat?” Ezt természetesen nem Staar Gyula kérdezi, hanem a kis Bay Zoli. Az interjú azután gyönyörűen bontja ki a választ el egészen a híres 1946.

február 6-i kísérletig, amikor sikerül végre a Hold radarral való „megtapogatósa”. Közben romba dőlt s kezdett romjaiból feltápáskodni az ország, de az általános romlás a helytállás, az emberség, az életerő szigeteit vette körül, s nem tudta elmosni őket. Kérdéseinek okos logikájával Staar Gyula rávezet, hogy micsoda badarság egy rendszer globális elítélése ideológiai okokból, micsoda ostobaság minden ideológia. S épp 1986-ban, egy időleges ideológiai újraszigorodás idején. A Bay-interjú fényesen példázza, hogy egy nemzet élete sohasem azonos a fölötte uralkodó rendszerrel. A Debreceni Református Gimnáziumtól az Eötvös Kollégiumon és a Szegedi Tudományegyetemen át el egészen az Egyesült Izzóig bámulhatjuk, hogy egészséges autonóm szervezetek mi mindenre képesek még egy nem jól kormányozott és egyáltalában nem gazdag államban is, feltéve, hogy a politikai elit nem túlságosan és nem túl sok mindenbe szól bele. Az elmúlt negyven esztendő legfőbb bűne és ostobasága meglehet éppen az volt, hogy megölte az ilyen autonóm szervezeteket. Most már legföljebb autonóm egyének létezhetnek, s 1948 után jó ideig ők is nagyon nehezen. Épp ezt megelőzendő ment Bay is külföldre: „Abban az időben a kialakuló rendszer elnyomta az egyéniséget és félelmet gerjesztett.” Az interjúból megismerhetjük odakint elért nagy eredményeit, megcsodálhatjuk érvelésének logikáját. És különféle babonás praktikákba és hókuszpókuszosokba merülő világunkban tán hihetetlenül hangzik optimizmusa: „Én hiszek a ráció győzelmében a szölamok felett”, megvizasztalhat realizmusa: „A legmerészebb fantázia is ólomlábakon jár a valósághoz képest.” A valóság valahogy majd-csak kijavítja magát, megjavítani és kijavítani akaróinak makacs igyekezete ellenére. Ahhoz azonban, hogy ezt az igyekezetet kibírjuk, szerencsén túl is sok minden szükséges, nem utolsó sorban szívósság, türelem, tisztesség.

A szívósságról, tisztességről, türelemről szóló „esettanulmányként” is fölfogható akár a Simonyi professzorral készült interjú: az értelem kiküzdött diadala ólomlábak és ólomlábak felett. Kulcsfontosságú ez az interjú a kötet szerkezetében: Simonyi professzor nemzedéke képezi az összekötést a háborúba és a felszabadulásba már kész emberként és többé-kevésbé befutott tudósként csöppenők, mint Bay Zoltán és Vermes Miklós, valamint a háború után kezdők között, mint Gyarmati professzor és Balázs Nándor. Ez a nemzedék még épp csak hogy végzett, szakmai tekintély még nem védte, s így jócskán kivette a részét a háború és a fogság szenvedéseiből, viszont aki kibírta és szerencséje volt, 45-ben tiszta lappal indulhatott és fiatalon szép lehetőségekkel kecsegtető posztokat foglalhatott el. A posztokról persze hamar lefoszlottak a lehetőségek, de még a remények is, ám az indulás lendülete sokaknál az izmokban maradt. (Részben még 56 is ennek volt köszönhető.) De ha nemzedékként foglaltak is el induláskor kecsegtető posztokat, választani egyénenként kellett, legkésőbb 56 késő őszén és 57 tavaszán. És legtöbben a posztokat választották, ellentétben a következő generációval, amelyiknek még nem

volt miről lemondania, így hát sokkalta könnyebben választotta a viszonylagos függetlenséget. Simonyi professzor, a tekintélyes tudós, a kivételezett kutató, a KFKI helyettes és egy ideig megbízott igazgatója hozzájuk sodródott, s ebben a „megfiatalodásban” és „káplárrá-lefokozódásban” – akár pár éve Németh László –, ő is egyfajta „óraadók királyságát” küzdötte ki magának. Ennek eredménye lett aztán végül *A fizika kultúrtörténete*. Így hát, mint Németh hasonló indíttatású írásain, ezen a csodálatos könyvön is ott ragyog, viharokra emelt nyárderűként, a helytállás fénye.

Különben az egész interjú úgy indul mint egy Németh-regény. Akár egy másik *Utolsó kísérlet* vázlata lehetne, ahogyan a derék plébános segítségével Egyházásfaluból édesanyja féltő szeretetétől kísérve elindul a kicsi legényke a budapesti gimnáziumba, hogy aztán a nyíló értelem s öntudat gondjaival küszködve és örömeivel megáldva eljusson a Műegyetemre, s bekopogjon végül Bay professzorhoz, az Atomfizikai Tanszék ajtaján.

„Papp György nyitott ajtót, elég nyersen rám szólt: – Mit akar?”

– Nézze, ne haragudjék, nagyon szeretnék bejárni önökhöz, mert... – kezdtem elbizonytalanodva, de félbeszakított. – Na végre, tudhatta volna, hogy már régen várunk magára.”

Mint a mesében, de hát olvassa el ki-ki magának, a mesét nem illik kivonatolni.

A mesének a szörnyű háborúvég és a hadifogság vetett véget. Aztán az újraindulás az Egyesült Izzó Bay Zoltán csapatában, a részvétel a Hold-kísérletben, a bizakodó soproni intermezzó, a műegyetemi tanszék, a KFKI. Látszólag töretlen pálya; az emberpróbáló ötvenes években Simonyi professzort védte a félművelt hatalmasok atom-kultusza. Védte egészen 56-ig. Utána a fokozatos lefokozás, ami egyúttal felemelkedés az „óraadó-királyság”-ba. Mélységesen egyéni sors, ámde épp a maga megismételhetetlenségében mélységesen beágyazott a magyar történelembe.

Mert tartás, munka, hűség, értelem, tisztesség ama mintája, amit képvisel ő és négy társa, kiemelkedő csúcs ugyan, de egyáltalán nem a semmiből emelkedik ki. Tehetségük, lehetőségeik, tanultságuk alacsonyabb szintjein sokan viselkedtek eme normák szerint magyarok, itthon és túl az országhatáron egyaránt. A háztáji segítségével portáját gyarapító és a városba került gyermekeit segítő-visszaváró paraszt és Simonyi professzor között a különbség másodlagos vagy ha úgy tetszik kvantitatív, nem kvalitatív. Staar Gyula kérdésére Simonyi professzor meg is fogalmazza ezt, a szokott szép pontosságával: „Testvéreim és édesanyám körében értettem meg igazán, hogy a szakmán kívül eső kérdésekben a józan, értelmes ember pontosan annyit ér, mint a legtanultabb fő... Hiába voltam „tanult ember”, soha nem találtam olyan érveket, melyekkel e kérdésekben lehengettem volna testvéreimet. Egyszerűen azért, mert ilyen érvek pedig nincsenek! Ez két dologra kell, hogy figyelmezz-

tessen: szerénységre és a józan ész megbecsülésére. A nagyon bonyolult dolgok iránti alázatra és a többi embertársammal való teljes egyenlőség elfogadására.”

Ilyen világosan persze kevesen fogalmaztak, de ez a magatartás sokakban élt itthon és külföldön, ha nem másként, hát vágyaikban. Ez a nagy és vigasztalón széles vállú minta, amiből az öt nagy fizikus csúcsként kiemelkedik. Nem egy Gauss-görbe meredek csúcsaként tehát, hanem inkább mint egy Lévy-eloszlás lankásan emelkedő maximuma. Ennek a szélesvállú „mintának” és ezeknek a „Lévy-ugrásoknak” köszönheti tán leginkább a magyarság, hogy „átdiffundált” a nehéz évtizedeken.

De mi maradt mindebből mára, maradt-e egyáltalán valami? A mai nagy hangzavarban és felzárkózhatnékban a csendes helytállók szava éppen úgy nem hangzik messzire, mint a mostani hangadók által amúgy globálisan „lebolsevistázott” negyven esztendőben. Pedig ott volt, Staar Gyula könyve rá a tanú. Ott volt olyan örökség gyanánt, amit érdemes lett volna, még ma is lehetne tán folytatni. A könyv így úgylehet próbakő is lesz: hányan veszik észre, hányan veszik kézbe, hányan hallgatnak rá, netán még a konzulok közül is? Ehhez mindenesetre a mainál sokkal több türelemre és józan észre lenne szükség, meg műveltségre, ahogyan Simonyi professzor érti a szót. És még valamire, amit nagyon nehéz megfogalmazni és ami bizonyosan nem általánosítható, de aminek a jelenléte ha nyomokban is, de létfontosságú, és amit megint csak ő fogalmaz meg kristálytisztán: „Végül is, az ember bizonyos szinten kiengesztelődik a régi ellenfeleivel, élőkkel és holtakkal. Nyüzsögni azonban már nem tudok és nem is akarok. Minden ellenségemnek és barátomnak hálás vagyok, hogy ide juttattak, ahol vagyok. Nekem ez az életforma felel meg, ahogyan itt vagyunk. Így, egymás között.”

Tessék Urak, Úrnők, Írástudók, Politikusok, lehet fölzárkózni. Van mihez. Itthon.

1991. június 16.

Vekerdi László